

14. Mejdunarodnoe pravo. / Otv. red. Kunesov V. İ., Tuzmuhamedov B. R. – 3-e izd., pererab. – M.: Norma: İnfra-M, 2010. – S. 638.
15. Udarsev S. F. İstoria politicheskikh i pravovykh ucheni. Drevni Vostok: Akademicheski kurs – SPb.: İzdatelski Dom S.-Peterb. gos. un-ta, İzdatelstvo iuridicheskogo fakülteta SpbGU, 2007. – S. 311-312.
16. Kukuşkin İu.S., Chistäkov O.İ. Ocherk istorii Sovetskoï Konstitusii. – M.: Politizdat, 1987. – S. 244.
17. Konstitusia (Osnovnoi zakon) RSFSR (1925) URL: <http://rusconstitution.ru/library/constitution/articles/932/> (data obraşenia 27.04.2025)
18. Eksportirovano iz Vikiteki 2 noiabrä 2024 g.

Статья подготовлена в рамках научного исследования по теме: «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» (Договор на реализацию научных, научно-технических проектов программно-целевое финансирование №364/ПЦФ-24-26 от 01 октября 2024 года заключенного между Государственное Учреждение Комитет науки МНВО РК и РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МНВО РК»)

**ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ЖАСАЛҒАН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ОКТЯБРЬ
БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТРАГЕДИЯЛЫҚ
ЗАРДАПТАРЫ
РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИНАРОДНОЙ ПРОГРАММЫ МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ
И ЕЕ ТРАГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ**

ҒТАХР 03.20.00

**1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫ
АШТЫҚТАН ҚҰТҚАРУДАҒЫ ДІНИ АДАМДАРДЫҢ ЖАСАҒАН
ҚЫЗМЕТТЕРІ
(АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ АРХИВІ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)**

Сарсембин* Үмбеткан Қуандықұлы

Философия ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің кафедра меңгерушісі. Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.

***Автор-корреспондент**

e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.

Аннотация. Осы мақалада автор 1931-1933 жылдардағы халыққа қарсы жасалған «Қазақстандағы Кіші Октябрь» бағдарламасын іске асыру нәтижесінде болған ашаршылықты және халықты аштықтан құтқарудағы діни адамдардың қызметтері деректер негізінде зерделенген. Тарихта осындай алапат ашаршылықтың бұрын-соңды болмағандығы, халықтың аштыққа ұшырауы большевиктердің халыққа қарсы түрлі науқандар жүргізуімен ушыққаны қарастырылады. 1925-1933 жылдардағы «Қазақстандағы Кіші Октябрь» атты авантюристік бағдарламасының жүргізілуінің нәтижесінде, халық жаппай ашаршылыққа ұшырап, халықтың тең жартысы қырылғандығы туралы айтылады.

Күш көрсету арқылы жасалған мал, ет, астық дайындау (тартып алу) және басқа көптеген науқандарының жоспары 1931 жылдың өзінде қасақана ұғайтылып отырғандығы айтылады. Күштеп жасалған саяси-экономикалық науқандар салдарынан халық ашаршылыққа ұшырап, қырылатын болған соң, халық ашынып көптеген наразылық көрсетіп қана қоймай, қарулы көтерілістерге шықты. Халық көтерілістерін басқарғандардың ішінде ишан, молдалар да жеткілікті.

Сол жылдардағы еліміздегі жаппай ашаршылық кезінде діни тұлғалар, ишандар халықпен бірге болып, мәжбүрлі босқынға айналып, басқа елге босып барған халықпен бірге жүрген және оларды аман сақтап қалуы үшін талай күрескен.

Кілт сөздер: Ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, діни тұлғалар, ишан, науқан және т.б.

МРНТИ 03.20.00

ГОЛОД 1931-1933 ГГ. И УСЛУГИ РЕЛИГИОЗНЫХ ЛЮДЕЙ ПО СПАСЕНИЮ НАСЕЛЕНИЯ ОТ ГОЛОДА

Сарсембин* Умбеткан Куандыкович

**Кандидат философских наук, заведующий кафедрой Актюбинского
регионального университета им. К. Жубанова. Казахстан, г. Актобе.,
e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.**

***Автор-корреспондент
e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.**

Аннотация. В настоящей статье анализируется роль религиозных деятелей в спасении населения от голода, наступившего в результате реализации антинародной программы «Малый Октябрь в Казахстане» в 1931-1933 годах. История еще не знала столь ужасного голода, и голод народа усугубился с проведением различных кампаний против народа.

В результате авантюристской программы «Малый Октябрь в Казахстане» в 1925-1933 годах население пострадало от массового голода, половина населения была убита. Также, планы насильственных заготовок скота, мяса, зерна и многие другие кампании сознательно увеличивались еще в 1931 году. После того, как люди столкнулись с голодом и смертью в результате принудительных политических и экономических кампаний, люди не только протестовали, но и перешли к вооруженным восстаниям. Среди руководителей народных восстаний немало ишанов и мулл.

Во время массового голода в нашей стране в те годы религиозные деятели и верующие были рядом с народом, сопровождали его как вынужденных беженцев, так и тех, кто бежал в другие страны, и неустанно боролись за их безопасность.

Ключевые слова: голод, политические репрессии, религиозные деятели, ишан, кампания и др.

IRSTI 03.20.00

**THE FAMINE OF 1931-1933 AND THE SERVICES OF RELIGIOUS
PEOPLE IN SAVING THE POPULATION FROM HUNGER
(ACCORDING TO THE AKTOBE REGIONAL ARCHIVE)**

Sarsembin* Umbetkan Kuandykuly

**Candidate of philosophical Sciences, head of the Department of Aktope
Regional University named after K. Zhubanov. Kazakhstan, Aktope c., e-mail:
Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.**

*** Corresponding author
e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>**

Abstract. This article analyzes the role of religious figures in saving the population from famine, which occurred as a result of the implementation of the anti-people program "Little October in Kazakhstan" in 1931-1933. History has never known such a terrible famine, and the people's hunger worsened with the implementation of various campaigns against the people. As a result of the adventurist program "Little October in Kazakhstan" in 1925-1933, the population suffered from mass starvation, half of the population was killed. Also, plans for forced procurement of livestock, meat, grain and many other campaigns were deliberately increased as early as 1931. After people faced starvation and death as a result of forced political and economic campaigns, people not only protested but also resorted to armed uprisings. Among the leaders of popular uprisings are many ishans and mullahs.

During the mass famine in our country in those years, religious figures and believers were close to the people, accompanied them as forced refugees and those who fled to other countries, and tirelessly fought for their safety.

Keywords: famine, political repression, religious figures, ishan, campaign, etc.

Кіріспе. 1931-1933 жылдарда елде жаппай жайлаған ашаршылық кеңестік саясаттың, соның ішінде халық мүддесіне қайшы қасақана жүргізіліп отырған саясаттың шектен шыққандығын көрсетеді. Кейбір деректерде ашаршылықтың орын алуын табиғатта қайталанатын қуаңшылықпен де байланыстырылғанын көреміз. Егер табиғат бұған негізгі әрі тікелей себеп болса XVIII-XIX ғасырларда да ел ашаршалықтан жаппай қырылар еді. Тарихта бұндай алапат ашаршылықтың бұрын болмағанын көріп отырмыз. Халықтың аштыққа ұшырауы 1917 жылдардан кейін басталды. Ал 1931-1933 жылдардағы ашаршылық сұмдық болған. Халықтың тең жартысынан айырылуы кеңестік саясаттың шынайы бет-бейнесін көрсетеді. Қазақ зиялысы Мұстафа Шоқай халықтың аштыққа ұшырауына кеңес билігінің тікелей себепкер екендігін сол кездің өзінде арнайы жазған еді. Міржақып Дулатұлының қазақты ауқатты адамдарын қуғындауды қойып, олардың білімін, ақылын пайдалану керектігін 1921 жылғы аштықтың кезінде айтқанын көріп отырмыз. Алаш зиялысы 1922 жылы «Ақ жол» газетінде жазған мақаласында, «Қазақ халқының көбі ашаршылыққа, қырғынға ұшырап жатқаны талай жазылып, талай айтылып келді. Бұл апаттан қашан құтылғанша, қазақ халқы қашан қатарға қосылғанша, газет біткеннің бәрі мұнан былай да үздіксіз жазып тұруға, азаматтар шыбындай қырылып жатқан алаш жайын ұғындырып, басы аман елдерді жәрдемге шақырып, дамылсыз үгіттеуге міндеттеуі тиіс. Оның үстіне құр жазу, құрғақ сөзбен ғана қанағаттанып отырмай, ел-елге кісі шығып, газетте жарияланған жоба

бойынша мал жинауға кіріскелі отыр. Бірақ осы мал, осы жәрдем қайткенде ойдағыдай тез һәм толық жиналады, әңгіме сонда....

Қазақтың жақсысы да, жаманы да атқа мінгені – көбі шаруа, көбі момын, надан, соқыр, дүниеден хабарсыз. Бұлар мұрнының үстінде көзінің алдында тұрғаннан басқаны, онан алысты көрмейді, одан арғыға ойы да, ақылы да жетпейді. Осы надандығынан, осы соқырлығынан көріп те келеді, азапты шегіп те келеді. Ал атқамінерлер, ел билегендер, жуан атаның тұқымдары, болыстары, билері, мырзалары, қара бұқараға қарағанда, көздері ашық, көңілдері тең. Алыс-жақыннан, жақсы-жаманнан хабардар, айтқанға түсінгіш, айтқызбай да білгіш, қара халықтың обалына да, сауабына да ортақ – осылар. Бұлар түзулікке бастаса, елге келер пәле жоқ. Бұлар көре-біле, өз пайдалары үшін мал басын қорғауға, көбінесе қашанда болса, елдің сөзін сорпадай қайнататын – осылар. Қазақтың жақсысы да, жаманы да атқамінерлер дейтін себебіміз осы» - деп жазған еді [Дулатұлы, 2013: 69].

Материалдар мен әдістер. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві қорларындағы деректер негізінде мақала даярланды. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Елдің жағдайын жақсы білетін кісілердің барын тартып алу шаралары елді әбден титықтатты. Бай болмаса да, «бұрын бай, байдың адамы болған» деген жаламен қарапайым ауыл адамдары да барынан айырылды. Бір сөзбен айтқанда большевиктер билікке келген күннен бастап өздеріне қарсы күштерді жойып, өздеріне қауіп төндіреді деген пиғылмен халықтың барын тартып алып, елге сөзі өтетін, қадірлі, бетке ұстар адамдарды қуғындаған. Халыққа күн бермеудің ақыры көтерілістерге ұласты. 1930 жылдардағы көтеріліс кезіндегі қанды қырғын халықты тентіретіп жіберген. Ал осы көтеріліске қатысқан ауыл адамдарының мал-мүлкі 1929 жылдың өзінде-ақ тартып алынып болған еді. Сол кезде Қазақстанның барлық жерлерінде көтерілістер орын алды. 1929-1930 жылдары Ақтөбе облысының Торғай, Батбаққара, Ырғыз, Қарабұтақ, Темір, Табын ауданында, Ойылда көтерілістер орын алды. Осы көтеріліске қатысқан кісілердің барлығы да Алаш Орда жасақтарында болған кісілер еді. Бұған қарап Алашорда милициясының 1930 жылы, тіпті 1934 жылдарға дейін өзінің қызметін атқарып отырғанын байқауға болады. Кеңестік билік Алашорда үкіметінің қызметін тоқтатқанымен, азаматтық борыштарын терең түсінетін Алаш жігіттері (кезінде Алаш әскерінің, милициясының құрамында болған адамдар) әрдайым халықты қорғап, қолдап отырды. Сол үшін де бірі қалмай, бала-шағасы, туған-туыстары, таныстарына дейін қуғын-сүргін құрбандығына ұшырады.

Халықтың «аштан өлгенше соғысып өлейік» деп ашынған уақытында халықтың қарсылығын күшейтіп, түгелдей жою үшін ет, астық дайындау жоспары 1931 жылдың өзінде қасақана ұлғайтылып отырған. Мәселен, 1931 жылдың 16 ақпаны күні Ырғыз аудандық партия комитетінің отырысында

жоғарыда аталған мәселе қаралған. Қазақ ауылдарында қатты аштықтың орын алып жатқанына қарамастан, ет дайындау жоспарын ұлғайту жөнінде жоғарыдан арнайы шұғыл тапсырмалардың берілген. Аудандық партия комитетінің бюро жиналысының хаттамаларында былай деп жазылған: «Тыңдалды:.... Алматыдан мал дайындығы жайында берген телеграммы...

Қаулы: Өлкелік партия комитетінің тапсырысы бойынша 31 жылы өлкеден берілген мал дайындығы шарт жоспары сиырдан 28 000 бас, қойдан 30310 бас болып 100% түгелімен алынып, жоспарды түгел алғанда жаңадан қосылатын мал саны дайындыққа қосылып, 1 – кварталда 12194 бас сиыр, 13871 бас қой дайындалсын. Осыған лайық январь, февраль айларында 840 тонна ет жеткеру хаты қатты ескерілсін. Ет одағымен байланыс.... тапсырылсын. 12 сағат ішінде 1 кварталдық жаңадан қосылатын мал дайындық пландарын бұрынғы ретше ауылдар сайын жоспарлап, түсінік қолданбалар мен жаңадан шығатын уәкілдерге берсін. Ет дайындық шартымен ағымдағы науқандарды күшейтуге жаңадан ауылдар сайын төмендегі жолдастар тағы жіберілсін....»[Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 5 қор: 12].

1930 жылы көтерілісшілердің басшылары ұсталып, атылды. Ел аштыққа ұшырап жатқанда ауылдардағы қарапайым халықтың қолындағы азғантай малдың өзі семіз, арық, буаз, ірі, ұсақтығына қарамастан тартып алынды. «Бұрынғы байдың малы» деген жаламен қарапайым адамдар барынан айырылды. Бұны орындамаған ауыл уәкілдерінің, халық сотының өкілдерінің өздері де қуғын-сүргінге ұшырайтын еді. Ендігі кезекте өкіметке тонналап ет, етке мал дайындаумен бірге халық сотымен байлардың санын көбейту қолға алынған. 1931 жылы 26 ақпандағы Ырғыз аудандық партия комитетінің бюро мәжілісінде осы мәселе қаралған. Бюроның хаттамаларында төмендегідей қаулы шыққан: «Мал дайындау жұмысының әлі қарқыны енген жоқ, нашар жүріп келеді. Бүгінгі күнге дейін орындалған 30%-ақ байлардың жасырған малын шығарып, оларды толық есепке алу жұмысы өте нашар. Сондықтан мал дайындау жұмысының нашарлығы кімнен айып екенін ашу үшін бригада жіберіп, дайындау орындарын екі күн срок ішінде тексеріп, қара шаруа бақылау инспекциясына жүктелсін. Малың жасырып, кемітіп, жоқ қылып отырған байлардың жасырған малдарын табу жұмысы күшейтілсін....» [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 5 қор: 18].

Осындай қасақана жоғарыдан тапсырма ретінде берілген қысым түрлері әуелден большевиктердің қудалауына түскен адамдардың да, қарапайым адамның да кеңес үкіметіне қарсылығы күшейіп, көтерілістердің орын алғанын біліп отырмыз. Халық жан-жаққа босып кетті, адам өлімі көп болған. Елде береке болмай, аштыққа ұшырап жатқан адамдардың жағдайын айтқандар да репрессияға ұшырап кеткен.

Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінде Ақтөбе округтік әкімшілік бөлімі басшысының темір жол станциясы бастығынан 1000-ға жуық ұсталған адамдарды Семейге жіберу үшін вагон сұраған хаты да кездеседі: «Началнику станций Актюбинск. Настоящим Актюбинский Окр. Админотдел просит к

22/п – предоставить в его распоряжение 26 вагонов (теплушек) для отправки в Семипалатинск арестованных в количестве 1000 чел. Билеты на проезд будут приобретены Окрадминотделом за наличный расчет.

О возможности исполнения моей просьбы уведомите не позднее часов дня 21/п-...

Начальник ОАО Петренко» делінген [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 57 қор:43].

1931 жылғы ашаршылықта қазіргі Қостанай облысының Батпаққара ауданының ауылдарында колхоздағы ауылсовет өкілдері мен қойма меңгерушілері кейбір ауыл адамдарымен бірігіп аштарға жасырын түрде көмектесіп тары бергені үшін айыпталған. Олардың қатарында Абдрахманов Құнанбай, Ерғалиев Жармағанбет, Алмағанбетов Мұсағали, Тоқболатов, Нұрмағанбетов Омар, Ерғалиев Қабыланбек, Ғалиев Сейітбек, Қызбергенев, Байбосынов Жанқожа, Оспанов Ерғазы, Құрмалаев Құлен, Текебаев Мұхамеджан, Абылқасымов Алан, Құдаров Ерғали және тағы да басқа кісілердің есімдері кездеседі. Бұл адамдардың ішінде Арал ауданынан астық алып халыққа таратқандары да бар. Бірақ өкінішке орай бұл кісілер сол кездегі өкімет тарапынан бандалық топ құрды, колхоздан астық ұрлады, астық ұрлауға жол берді, жасырын түрде сатып пайда тапқан деген айыптауларға іліккен. ОГПУ-дың Ақтөбе облыстық бөлімі ауыл адамдарының ашыққан адамдарға көмектескен әрекеттерін айыптай отырып мынадай шешім шығарған: «Даны жесткие указания району усилит репрессию к расхитителям принимая байские и групповые дела ко всему производству для направления их на внесудебное рассмотрение. Ставим перед прокурором и облсудом вопрос об усилении репрессий и своевременности разбора дела расхищений фондов продпомощи.

Кроме ранее отмеченного нами привлечено за хищения фондов продпомощи по 18 делам 112 человек» [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 қор: 9].

ОГПУ-дың Ақтөбе облыстық бөлімінің шығарған шешіміндегі мәліметтерден, колхоз қоймаларында тонайтындай көп астық болмағандығын көреміз. Қойма меңгерушілері ауыл адамдарына 30-100 кг тарыны шегеріп, басқаларға жасырып бергені үшін де айыпталған.

1929 жылы көтерілісті ұйымдастырған кісілер ел ішінде ашаршылық жайлап, халықтың қырылатынын күні бұрын жақсы білді. Сондықтан да «аштан өлгенше елді барынша құтқарып барып өлейік» деген ортақ шешімге келген. Ырғыз көтерілісіне қатысқандар 1929 жылы барлық ауылдардан Тәуіпке жиналған. Тәуіптегі Исатай мешітінде, тағы да басқа жерлерде жиналып, ақылдасып, ортақ шешімге келген. Сол кезде көтеріліске шыққан діни тұлғалардың, яғни молдалардың үлкен кісілерге халықпен бірге болуды тапсырғаны көрініп тұр. Себебі көтеріліс кезінде біраз адамдар қаза тауып, жазалаушылардан қорыққан ауыл жан-жаққа бытыраған кезде, еріксіз босқынға айналған халықпен бірге үлкен кісілер (діни адамдар) бірге жүрген.

Солар жолда өлгендерді қорымдарға жерлеп, қолдарына түскенін айналасындағы адамдарға бөліп беріп отырған.

Аштық кезінде халықпен екі жыл бірге жүрген, басқа елге дейін барып, аштықтан аман қалғанын елге алып келген адамның бірі Сары ишан екенін көп адам біле бермейді. Сары ишан *Мұқатай Саматов* бастаған ишандармен бірге 1929 жылы Тәуіпке барған. Ал отбасы мүшелері баласы Әбдіғанимен бірге Қарабұтақтың ауылдарында болған.

Кеңес билігіндегілер мал-мүлкі тартып алынған халықтың қолында түк қалмағанын қасақана ескермеген. Осы кезде аудан басшыларының өздері жоғарыға жағдайдың қиындап бара жатқанын айтып хат та жазған.

1931 жылы қыс қатты болып Торғай, Ырғыздың Тәуіп, Нұра ауылдарына азық-түлік жетпей қалғанын деректерден байқауға болады. 1933-1934 жылғы ОГПУ-дың жасаған есебінде де өкіметтің өзі осы жоғарыда айтқанымызды мойындаған. 1931 жылы ел ішін жаппай ашаршылық жайлаған кезде аштықтан өлген адамдарды халықтың ішінде жүрген кісілер (діни адамдар) күш біріктіріп жолшыбай көміп (жерлеп) отырса, коммунист жасақтары 1932-33 жылдары ғана шыға бастаған. Коммунист жасақтардың өзі дер кезінде көмек беруге күші жетпей, ауылдардың барлығын түгел қамти алмаған.

Кеңес өкіметі құрылған тұста қызылдардың 1919-1920 жылдары-ақ қазақ ауылдарын бақылауды күшейткенін ескеру керек. Ауыл адамдарының малдары сол кездің өзінде тартып алына бастаған. Бұның бір себебі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліспен де байланысты. Ауылдағы ауқатты адамдар, байлар, діни тұлғалар Алаш зиялыларының ақыл-ескертуін тыңдап, елдің большевиктердің айтқанына еріп, арандап қалмауын барынша бақыласа керекті. Себебі Алаш зиялылары көтеріліс кезінде патшаның кейбір әскерилері соғыстан қашып, қазақ даласындағы көтерілісшілерді басуды өзіне қолайлы деп санайтындығы туралы да арнайы мақала жариялаған еді.

Міржақып Дулатовтың өзі 1916 жылы Ақтөбеге келіп ауыл ақсақалдарын, молдаларды жинап кеңес өткізеді. Соған қарағанда қазақ ауылдарындағы көптеген кісілермен ақылдасып, көптеген мәселелерді ескерткенге ұқсайды: «...Ақтөбе қаласынан мың-мыңдаған қазақ жиналыпты, әр жағындағы Ырғыз үйезінен де, мына жақтағы Орал облысының сыбайлас үйездерінен де халық көп келіпті дегенді естідік. Солардың үстіне вице-губернатор барғалы жатыр. Осыны білгеннен кейін, Орынбордан Сейдәзім (Қадірбайұлы) екеуміз әдейі Ақтөбеге жүрдік.

Ақтөбеде мың-мыңдаған қазақ жиналған: аттысы-атты, жаяуы-жаяу. Бұрын жиылыстарда ел атынан ақсақал атқамінерлер жүретін болса, бұл жолы тайлы-таяғы қалмастан, жұрт көтеріле келген, ақсақалдарға, болыстарға сенбейді. Не болып жатқанды жұрт өз көзімен көрмекші, өз құлағымен естімекші.

Ертең вице-губернатор келетін күн. Біз шілденің 16-күні Ақтөбеге жиналған жұртпен қаладан 15-20 шақырым жерде оңаша кеңеспек болдық. Бір төбенің басына жұрт жиналды, қалаға жиналған халықтың қалғаны болмады. Бұл топта болыстар да, молдалар да, қазақтың ол кездегі төрелері де, жай

оқығандары да бар. Жұрт жиналып болған соң, тым-тырыс, бір-біріне қарайды. Ешкім сөз бастамайды. Болыстар, атқамінерлер сөйлеуге қорқады. Анталаған аламан. Кім не айтар екен деп аңдып тұр. Бір мезгілде бір молда түрегеліп, басына ұстаған қол шатырын сермеп, бізге (Орысша оқығандарға) қарап тепсіне сөйледі. «Біз баяғыда түрікке қарап кететін ел едік, осы сендер орысқа бағындырып қойған, қазақты шен-шекпенге сатқан – мына болыстар. Әлі де болса кетеміз, босаймыз, Қытайға ауамыз, Қырымға барамыз, орыстың құлдығында тұра алмаймыз, қырыламыз, өлеміз, солай ма, жұрт?! – деп айғай салды. «Солай, солай!» - деп жұрт шу ете түсті. Болыстар төмен қарап, жерге кіріп бара жатыр: үн де жоқ, түн де жоқ. Елдерінде партия болып, жеңіліп, болыстығынан айырылып қалған бірен-сарандары сол кездегі болыстарына қарап: «Болыс, сіз сөйлеңіз, сөйлесеңізші», - деп қояды. Болыс онан жаман жерге кіреді. Қостанайда Сайым болыс өлгені бұл топқа естіліп қалған екен. Бұл топтың ортасында бір болыс жақ ашса да, жұрт дүрсе қоя бергелі тұр....» [Дулатұлы, 2013: 214]. Осы деректерге қарап сол кездегі алаш зиялыларының елдің бүтіндігін барынша сақтап қалуға ұмтылғанын көреміз.

Халықтың ішінде патша билігіне деген ыза, кек толып тұр. Алайда, күш тең емес. Алаш зиялыларының негізгі мақсаты – биліктің (патша билігінің) өзінде іштей аласапыран, арпалыс болып жатқан уақытта халықты барынша аман сақтау еді. Алаш зиялылары ең алдымен халықтың амандығын, тыныштығын ойлады. Алаштың да, болыстардың да негізінен ойлағаны осы, яғни ел мүддесі болды.

Осы үлкен жиында Алаш зиялыларының сөзін халықтың тыңдағаны, зиялылармен бір шешімге келе бастағаны туралы Міржақып Дулатов: «Мен сөз сөйлеуге кірістім. Сөздің беті көрінгенде-ақ жұрттың түсі бұзылды, бірақ сөзді бөлген жоқ, тыңдады. Бір сөздің ретінде бір топ жігітке қарап: «сендер жап-жас жігітсіңдер, жан тәттілік қылып қарсы шықсаңдар, я қашсаңдар, ел бүлінеді, әскер шығады»... дегенімде, екі-үш жігіт ілгері ұмтылып, көздері қанталап: «Біздің жасымызды тексеретін доқтыр ма едің» деп төніп-төніп қойды.....

Менен кейін басында тымағы бар, киімінің бәрі нағыз қазақы, бурыл сақалды шал тұрып сөйледі. Бұл шалды басында елеген кісі жоқ, бұл топта оны танушы да көрінбеді. Бұл Ырғыз уезінен келген адамдардың біреуі екен. Шал сөзді былай бастады: «Уа, жұрт, бір шетте, құмсақарадан құлан-киікше жосып жүрген көшпелі шөмекей, шекті деген ел боламыз. Ел басына, ер басына күн туды, бұл жақтағы ағайындарды өзімізден гөрі көзі қарақты санап, білелікші, не қылып жатыр екен деп келдік. Біз елімізден үзеңгіге аяқ салып аттанғанда, «көне қоямыз, бара бере қоямыз» деп шыққан жоқ едім, еліміз «өлсендер де көнбе» деп жіберіп еді, бірақ бұл жақтың түрін көріп, бұл жақтағы әңгімені естіп отырсақ, көнбеске шарамыз жоқ көрінеді....» - деп, көну жағына өзінше көп дәлел айтып, тыңдаушы көпті ұйытқандай сөздер сөйледі. Оның сөзіне жұрт құлақ асқандай, амалсыздықтың жайына түскендей болып, тілге келді. Манадан бері бұғып отырғандар да жандана бастап, ия, сөйлеселік, ақылдасайық дегенге жарады. Содан кейін жұрт ертең вице-губернаторға

айтатын сөздерін саптады. Көбінің ұйғарғаны – соза беру, егін, пішен, шаруа жайын айтып кеңшілік сұрау, жалқы жігіт қалсын, пәлен алынбасын деген сықылды жобалар болы. Ол күні жұрт сонымен тарады» [Дулатұлы, 2013: 254]. - деп жазып кеткен еді. Біз келтірілген деректерден сол кезеңде Алаш зиялыларының халықтың алдында өте қадірлі әрі елдің ішінде көзқарақты, көзі ашық, көкірегі ояу адамдардың көп болғандығын, жалпы елдің сөз қадірін ұғынып, сөзге тоқтай білгендігін де аңғарамыз.

1916 жылғы көтеріліс кезінде елі ішінде сұмдық жағдайлардың орын алғаны белгілі. Кейбір көтерілісшілердің қолынан болыс, бай болған адамдар да қаза тапқан. Ел бүлінді. Осыдан кейін әскермен емес, елдің ішінде өзі-өзімен шиеленісу қаупі күшейе түскен еді. 1916 жылы небір көтерілісшілердің қолынан қаза тапқан байлар жөнінде көтеріліске қатысқан кісілердің кеңес өкіметіне берген естеліктерінен табамыз. Тайшым Орысұлы 1936 жылы ұлт-азаттық көтерілістің жиырма жылдығына орай большевиктер ұйымдастырған шараға берген естелігінде: «Милы деген жерде 1916 жылы октябрьдың 25 күні Ырғыздан байлар келіп сол жерде соғыс басталды. Үстемдігі бұрын жүріп қалған байлар келе ел еңбекшілерін ұрып, сабай бастады. Ол жерде Тайшым Орысов: «байлардың ықпалына кеткендерің бе?!», - деп ұран тастады. Сол жерде қысылып тұрған ел еңбекшілері патшаның қоян-қолтықтары мен байларды, атқамінер қуларды ұра бастады. Патшадан, начальниктерден келген байлардан өлген адамдар мыналар: Әкімжай Беркінбаев, қашаннан бірнеше жылға дейін бай болған және бір рет би, екі рет ауылнай болған. Омар Шынарбаев, бұл да бай болған, бес штат би, бес штат ауылнай болған. Сол кезде патшадан шен-шекпен алған. Қоқаш Манатов, негізінен үлкен бай болған адам. Сағындық Оспанбаев, негізінен бай болған, үш рет би, ауылнай болған. Берікхан Шәкібаев, қашаннан аталық бай негізінен екі штат би болған. Қойшыбай Қосқұлақов, қашаннан шынжыр балақ шұбар төс бай болған. 18 жасынан атқа мініп қашан өле-өлгенше ауылнай би болып, қалтасынан мөрі түспеген....» - деп жазады [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 497 қор,: 92]. Бұл оқиға Ырғыз бен Қарабұтақ аудандарының территориясы түйісетін Милы деген жердің маңында болғанға ұқсайды...

Осы оқиғадан кейін ел арасы екіге жарылып, жік-жікке бөліну қаупі артқан. Қайтыс болған кісілердің жақындарына елге сыйлы адамдар басу айтып тоқтатқан. Сондай кісілердің бірі – Сары ишан. Бұл оқиға Сары ишан отырған Ыскөлге жақын маңда болған. Осы оқиғаларды жете зерттеген большевиктер билікке келісімен-ақ Сары ишан сынды ел арасында өте сыйлы, қадірлі адамдардың соңына түскен. «Ақтармен жақсы қарым-қатынаста болды», - деген жала да жабылған. Ел тыңдайтын, елге айтқаны жүрген адамдарды қоғамнан аластату қызылдардың негізгі жоспарларының бірі болды. 1919 жылдың жаз айының бірінде, түс кезінде қызыл әскерлер Сары ишанның үйіне келген көрінеді. Үйде Сары ишанның өзі, баласы Әбдіғани да болған. Екеуінде де бес атар мылтық болған. Әбдіғанидың мылтығы бөлмесінде ілулі тұрады екен. Қызылдың бір әскери киім киген адамы үйге кіріп ешкіммен амандаспастан қайта шығып кетеді. Ешкімге ештеме деместен

элгі адамдар далада желіде байлаулы тұрған құлындарды ағытып билерімен қосып айдап жүре береді. Артынан үйге кірген адам (жылқы бағатын адам болуы керек) Сары ишанға жаңағы атты әскерлердің биелерді айдап кеткенін айтады. Содан Сары ишан «ешкім артынан қумасын, мен бұл малдарды құрбандыққа шалып жібердім. Үш күннен кейін Ырғызға қарай шығындар, жалғыз құлынды бие қалады соны айдап келерсіңдер» дейді. Ишанның неге бұлай дегені белгісіз. Әулие адам болғандықтан күні бұрын, большевиктермен қарсыласса босқа қан төгілетінін білген болу керек. Үш күннен кейін Ырғызға қарай шықса шынымен де далада қасында құлынымен жусап тұрған бір биені кездестіріп, үйге айдап алып келеді. Осы оқиғаның өзі қызылдардың қазақтың бетке ұстар адамдарына, халыққа қатысты көзқарасын анықтап тұр.

Голощекиннің Қазақстанға арнайы жіберілуінің өзі жоғарыдағы көзқарасымызды негіздейді. Елдің барын тартып алып, жөн білетіннің барлығын құртып жіберу әуелден көзделген. 1923 жылдардан бастап кеңестік билік өздеріне қарсы келетін адамдардың барлығын ашық қудалады. Елді қыспаққа алып, халықтың рухын түсіріп, еркіндігін шектеу біртіндеп жүргізіліп отырған-ды.

Қолымызға түсіп отырған деректерге сүйенсек, 1920 жылдарға дейін Ақтөбе облысындағы ауылдардың, соның ішінде жергілікті халықтың саны аз болмаған. Адам саны бүгінгімен бірдей болған аудандар көп. Осы адам мен мал санының 1930 жылдардан кейін еселеп көп кеми бастағанын көруге болады. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві қорларында ет пен астық дайындауға қатысты деректер де көп кездеседі. Облыстық архивтің 63-ші қорында ет дайындауға қатысты арнайы құжаттар сақталған. Мәселен, 1930 жылы 28 шілдеде Ақтөбе округтік комитеті конторы жанындағы «Союзмясо» төрағаларының ет дайындау шараларына қатысты жиылысы өткен. Сонда облыс бойынша ет дайындау жұмыстарының баяулап қалу себептері қаралған. Жиналысқа «Союзмясо» басшысы Верзунов, Дудник, «Живсоюз» өкілі Лимонов, Скотоводтан Лакер, Егоров, Госбанктен Глазков, Магбунов, Торготделден Крутиков, Казторгтан Подкуко, Ветотделден Иванов және т.б. өкілдер қатысқан. Жиналысты «Союзмясо» басшысы Верзуновтың өзі жүргізген.

Жиналыс барысында жасалған баяндамаларда мынадай деректердің келтірілгенін көруге болады: «По имеющимся сведениям на 26 июля «Скотоводу» передано системой «Союзмясо» 5757 голов и Живсоюзом на 13/УП-30 года 3730 голов. Причинами тормозящими комплектование стад совхозов являются массовые случаи задержки или маточного скота находящегося на передержке или со стороны населения так и районных организаций наличием задержание некоторых пунктов паволнойные скот находился на передержке...»[Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қор: 9].

Бұл 1930 жылғы аз уақыт ішіндегі жағдай. 1928 жылдан бастап «бай», «кеңес үкіметіне қарсы элемент» деп танылған адамдардан тәркіленген малдың өзі қаншама? 1930 жылдың бір айының өзінде бір ғана Ақтөбе облысынан қаншама мың бас малдың етке тапсырылғанын байқауға болады.

Осы жиналыстың қаулысында: «Заслушав телеграмму крайконторы и информацию тов. Верзунова о ходе комплектования стада Совхозов «Скотовода» и «Овцевода» совещание констатирует:

1. Недостаточный ход комплектования, так по «Скотоводу» выполнено 30% плана по «Овцеводу» 75%. Основными причинами тормозящими выполнение плана являются массовые случаи задержки маточного состава находящегося на передержке...

2. Исходя из имеющихся возможностей, а именно предполагаемого получения 26, 000 от семки с контракций 10 000 голов от текущих заготовок на 4-й квартал. Ориентировочно до 5000 голов наличие имеющегося у заготовителей и получения до 2000 голов от принимаемого конфискованного скота.

3. Принять все меры к усиленному формированию, комплектованию стада «Скотовода» и окончание комплектования стада «Овцевода» предложив в самой категоричекой форме Окрживсоюзу выполнить предложение краевых органов о немедленной сдаче всего скота «Союзмясо» и маточном производственного «Скотоводу»...

4. Обязать «Союзмясо» весь маточный производственный скот снимаемый с контракций и текущих заготовок, а также принимаемого конфискованного скота передать без задержки по прямому назначению...» [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қор: 9],-деп жазылған.

1929-30 жылдардың өзінде қазақ ауылдарында (большевиктер бірыңғай қазақтар отырған жерлерді солай атаған) мал саны көп болған. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатының 63 қорында 1929 жылғы Ақтөбе округіндегі тері өңдеу көрсеткіші бойынша құжаттар сақталған. Осы деректерде кездесетін мал санына келер болсақ қазақ ауылдарында 252963 жылқы, 595418 сиыр, 1221125 қой, 277545 ешкі, 231775 түйе болған. Ал большевиктер айтқан орыс ауылдарына келсек оларда колхоздар есебінде 39905 жылқы, 164577 ірі қара, 161 620 қой, 9218 ешкі, 2356 түйе тіркелген [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қор: 47],- Ақтөбе облысындағы 1929-30 жылдарға арналған тері өңдеу жоспарында 1 кварталда 22 000 ірі қара, 70 000 қой, 2 кварталда 44 000 ірі қара, 140 000 қой, 3 кварталда 27500 ірі қара, 35000 қой, 4 кварталда 15500 ірі қара, 105 000 қойдың еті мен терісін сыртқа жіберу жоспарланған. Осы жоспар бойынша бір жыл ішінде сойылатын мал саны келесідей көрсеткішті көрсеткен: 110 000 ірі қара, 350 000 қой [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 63 қор: 9].

1930-33 жылдардағы Ақтөбе облысының аудандарындағы мал санына қатысты деректерді келтірер болсақ, Арал ауданында 1932 жылы 13813 бас малдан 1933 жылы 9831 басқа азайған.

Шалқар ауданында 1930 жылы 260 969 бас мал болған. Бұл көрсеткіш 1931 жылы 150610-ға, 1932 жылы 24828-ге, 1933 жылы 12492 бас мал ғана қалған.

Торғай ауданында 1931 жылы 59282 бас мал болса, 1932 жылы 7939, 1933 жылы 4163 қалған.

Батбаққара ауданында 1931 жылы 167983 болса, 1932 жылы 15960, ал 1933 жылы 9314 мал қалған.

Ырғыз ауданында 1930 жылы 249554 бас мал болған. Бұл көрсеткіш 1931 жылы 55683, 1932 жылы 19728-ге, ал 1933 жылы 14580 бас малға, яғни үш-төрт есеге күрт азайғанын көреміз.

Табын ауданында 1931 жылы 61232 бас малдан, 1932 жылы 17699, 1933 жылы 13119 бас мал қалған.

Ойыл ауданы бойынша 1931 жылы 39932, ал 1932 жылы 3876 бас қана мал қалған.

Темір ауданында 1930 жылы 95726, 1931 жылы 45875, 1932 жылы 16288, 1933 жылы 17371 бас мал қалған [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 қор: 18].

1930-33 жылдарда етке тапсырылған мал мен жоспарланған еттің көлемі халықтың шамасына, мүмкіндігіне қарай емес, кеңестік биліктің талап, нормасына сай алынған.

Кеңес өкіметінің жүргізген саясатының кесірінен аштыққа ұшырап, еріксіз босқынға айналған адамдар көп болған. Ешқандай адам қалмай қаңырап, бос қалған ауылдар да көп. Кей ауылдарда халықтың аз бөлігі ғана қалған. Қалғандары аштықтан өлген, бас сауғалап жан-жаққа босып кеткен.

Мәселен, 1933 жылы 25 қазанда ОГПУ-дың Ақтөбе облыстық саяси-құпия бөлімінің есебінде 1931-1933 жылдары Ақтөбе облысының аудандарынан қанша қожалықтың басқа жаққа қоныс аударғандығы жобамен көрсетілген. 1932 жылдың қаңтарынан бастап 1933 жылдың тамызына дейінгі аралықта Шалқар ауданынан Қарақалпақстанға және басқа аймақтарға 4697 қожалық көшіп кеткен. Сол кездегі ауданның 18, 20, 21 және 25 ауылдарында ешқандай адам қалмағандығы айтылған. Аштықтан тірі қалып отырған халық еріксіз түрде босқынға айналған. Егістен өнім ала алмай, уақытылы азық-түлікпен көмек көрсетілмей отырғандықтан 1,2,7, 16,17 және 26 ауылдардың барлық адамдары басқа жаққа еріксіз түрде қоныс аударған.

Ырғыз ауданында аштықтан, азық-түліктің жетіспеуі салдарынан 1931 жылдан бастап халық басқа жаққа қоныс аудара бастаған. Ауылдардың басым бөлігі әуелі Қарабұтақ ауданына қарай көшкен. 1931-32 жылдары 1000 қожалық ауданнан басқа жаққа қоныс аударған. Торғай ауданы бойынша 1931 жылдан бастап 1933 жылдың мамырына дейінгі аралықта 2400 қожалық басқа жаққа ауа көшіп кеткен. Аштықтың салдарынан еріксіз босқынға айналып отырған ауылдар тамақ іздеп түрлі жаққа қаңғырып кеткен. 1933 жылдың өзінде Торғай ауданының №2,5,6,8,14 және 15 ауылдарында жағдайдың қиындап, халықтың түрлі аймаққа кетіп жатқандығы жазылған. Хаттамада: «Откочевники в пойсках хлеба направлялись в разные стороны. Население аулов №2,5,6,8,14 и 15 поражены откочеванными тенденциям и сейчас. Хлеб в этих аулах совершенно погиб и население питается разными суррогатами, в силу чего есть случаи опухания» - деп жазылған.

1931 жылдан бастап 1933 жылдың сәуіріне дейінгі аралықта (есептеу бойынша) Ойыл ауданында 9338 қожалықтан 5116 қожалық қана қалған.

Қалғанының адамдары аштықтың салдарынан өлген және басқа жаққа қоныс аударған. Батбаққара ауданы бойынша да осындай жағдай болға. 1932 жылдың қаңтары мен 1933 жылдың шілдесі аралығында аудандағы 9902 қожалықтың 4750-і, яғни тең жартысынан көбі басқа жаққа амалсыздан ауа көшкен.

Темір ауданында 1932 жылдың көктемі мен қыркүйегі аралығында 875 қожалық басқа жаққа қоныс аударған. Бұндай көрсеткіш 1933 жылы да қайталанып отырған [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 13 қор: 26].

Сондықтан да 1921, 1931-33 жылдардағы ашаршылықтың орын алу себебін іздегенде, бірінші себепкер кеңестік билік екендігін айтуымыз керек. Барлық кеңестік билік тарапынан қабылданған ереже, қабылданған шешім, талап етілетін шаралар ойластырылмай жүргізілгендіктен жергілікті халықтың мүддесімен қабыспаған.

Кеңес Одағынан басқа ешбір елде халық бұқарасы ешқашан дәл осындай талан-таражға түскен емес. Оған келесідей дәлелдерді келтіруге болады. Большевиктер өкімет басына келместен бұрын, «жалпы халық бұқарасы пайдаланатын алуан түрлі мал-мүліктен салық алу еңбекшілердің мүддесіне қарсы келеді. Мұндай салық күшін жоюы тиіс» деген еді. Ал өздері билік басына келген соң, «социалистік мемлекеттің қаржысы негізінен мемлекет қожалықтарынан жиналады» деп мүлдем басқа әуенге басты. 1919 жылы 8-ші партия құрылтайы бекіткен бағдарламада осылай деп атап көрсетілген...

Социализм атымен халықтың талан-таражға түскенін одан әрі біле түсу үшін ресми түрдегі салықтардан басқа алуан түрлі «мемлекеттік алымдарды» да ескеруіміз керек. Осындай алымдардың нағыз тонаушылықпен жүргізілгенін, астық мәселесінен анық көреміз. Шаруалардан ең жоғары дегенде әр пұтын (16 кг) I сом 40- I сом 50 тиыннан сатып алған астықты жұмысшы-шаруалардың өздеріне бір килограмын бір сомнан сатады. Астықты большевиктер спекуляция товарына айналдырып алған. 1937 жылғы бюджетке астықтан кіретін кіріс 24 млрд деп көрсетілген.

Осы тұста кеңестік биліктің шынайы бет-пердесін ашып көрсеткен Мұстафа Шоқайдың 1933 жылы айтқандарына кезек берсек: «Большевиктік диктатурасының 17-жылында кеңестік Ресейдегі ұлттық мәселе қандай жағдайда қалып отыр? Ұлттардың Ресейден бөлініп шығып, өз алдына тәуелсіз мемлекет құруына дейінгі өзін-өзі билеу құқығы туралы большевиктер тарапынан берілген уағдалар немен тынды? Ресейдегі азамат соғысы аяқтала бастағанда-ақ большевиктер (1922 жылғы 10-партия құрылтайында) ұлттық мәселе хақындағы бағдарламаларын түбегейлі түрде өзгертуге кірісті. Сталин сол кезде Сыртқы істер комиссары міндетін атқарған Чечеринді «шын мәніндегі бос мылжынға айналып қалған ұлттық автономия туралы көп айтады» деп сөккен болатын...

Енді осы «бос сөзге» көңіл аударып көрейік. Кезінде большевиктердің ұлттық мәселе жөніндегі бағдарламасынан көрнекті орын алған осы «бос сөздің» орнына енді бүгін Кеңес үкіметі қандай нәрсені қойып отыр? Сталин енді ұлттардың бөлініп шығуға дейінгі өзін-өзі билеу құқығын тек Еуропадағы отаршыл елдерге ғана қатысты деп есептеуде. Кеңес билеуіндегі Ресейдің өз

отарларына келгенде Сталин: «Бөліну құқығы Ресейге қараған ұлттардың өз қалаулары бойынша пайдаланылмайды» дейді. Ал енді осы ұлттар өздерінің осы құқықтарын қай кезде, қандай жағдайда пайдалана алатыны туралы Сталин жұмған аузын ашпайды. Арада екі жыл өткен соң, 12-партия құрылтайында, Сталин «шет аймақтарда Кеңес үкіметі орыс үкіметі ретінде көрініп отырғанын» мойындады. Сталиннің мұндай мойындауы Түркістанға байланысты болған еді....

...Біз бұл арада Кеңес билігінің 16 жыл ішінде әкелген экономикалық табыстары хақында егжей-тегжейлі талдау жасап жатпаймыз. Большевиктер завод-фабрикалар салды. Ауыл шаруашылығын машиналандырды. Бұған дейін беймағлұм байлық көздерін ашты. Алып өнеркәсіп пен құрылыстарды дүниеге келтірді. Олардың бәрі дерлік капиталист елдердің, мәселен, Алмания, Америка және Англия мамандарының басшылығында жүргізілді. Ең жаңа жүйедегі фабрика мен заводтардың жұмыс істеп жатқанына қарамастан, қажетті заттар тапшы және бағалары жоғары. Мемлекет қайыршылық жағдайында. Тұрғындар аштан қырылуда. Кеңес ақшасының құны жоқ. Кеңестік Ресейдің 16 жыл өткеннен кейінгі жағдайы, міне, осындай» [Шоқай, 1998: 344-345].

1937 жылы данышпан Мұстафа Шоқай «Сталин социализмі – тонаушылықты қамтамасыз ететін саяси жүйе» атты мақаласында: «Кеңестер Одағында үстемдік құрып отырған социализмді тонаушы дейтін себебіміз, міне, осыдан» - деп те түйіндеген еді [Шоқай, 1999: 126].

Бір ғана қолымызға түсіп отырған Ырғыз ауданына қатысты деректерді қарайтын болсақ, 1930 жылғы бюро отырыстарында қаралған ет, етке мал дайындау жоспарының өзі халықты үлкен қиындыққа түсіргенін көрсетіп тұр. Көтеріліс болып жатқан жерлер қатаң түрде бақыланған. Бұл уақытта Ырғызда көтеріліс болып жатыр. Бұған дейін-ақ бай, молда, кеңестік билікке «жат элемент» ретінде танылған адамдардың мал-мүлкін түгелдей өкімет тартып алған. 1929 жылғы астық дайындауда да халық түк өнім ала алмай қиналған еді. Ақтөбенің көптеген жерлері құмақ жерлер болғандықтан, қуаңшылық көп болады. Бұл тек малға қолайлы жерлер ғана. Бұны жергілікті адамдар жақсы біледі. Сол себептен босқа егін шықпайтын жерге «егін еккеннен, екпеген жақсы» деп тұқымға берілген астықты сақтап қойғандар да болған. Осы үшін де көп адамдар жауапқа тартылып, сотталып кеткен. Архив деректеріне кезек берсек: «байлардан дайындалған мал соңғы өлкеден келген тәртіптер бойынша ауылдық жоспардан тысқары байлардікін есептемей қалған шаруалардың өзінен орындалсын. Көп ауылдарда байлардың сиыр, қой жоқ деп қолындағы қалған жылқыларын, түйелерін сойдырып отырғаны сезіледі (11 ауыл). Бұдан былай байлардың қолындағы малдары саттырылмай, тапқызылсын. Таппаған күнде қолындағы барлық малы хатталып дереу сотталсын. ... осы кезге дейін 41-ақ бай сотталған. Сот орындарымен ауылдық уәкілдер бұл жөнінде көбіне оңшылдық етіп отыр. Ендігі жерде мұндай оңшылдық түрлері мен қатты күрес ашылып міндетті жоспарды орындамаған байлар тығыз түрде көрнекті сотпен сотталсын» [Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, 5 қор: 20]. Осы

шаралардың барлығы сол кезде елді қысымда ұстау үшін жасалғаны белгілі. Себебі 1930 жылы қазақ қоғамында бай қалған жоқ, тек бай деген атау ғана қалды. Байдың барлығы 1930 жылға дейін қудаланып болған. 1929 жылы ақпан, наурыз айларында Ақтөбенің Ырғыз, Торғай аудандарында орын алып жатқан көтерілістерді басуға қатысты өткізілген отырыс хаттамаларынан, әрбір ауылдағы бай, діни білімі бар адамдардың алдын ала зерттелінгені, олардың саяси портреттерінің жасалғаны көрініп тұр. Сол арқылы көтеріліс басшыларын жою көзделген. Бұдан бөлек көтеріліске шығып жатқан аудандардың арасын қалай бөгеп, қалайда оларды біріктірмеудің амалдары да талқыланған.

Ұлттың тағдыры үшін көтеріліске шыққан кісілер көзі ашық адамдар болатын-ды. Іштерінде жасы 60-тан асқан қарт кісілер де болған. Олардың көбісі ишан, молда болған кісілер еді. Кезінде Өзбекстанның, Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи медресесінде оқыған, осы өңірде үлкен мешіт ұстаған адамдар болған. Көтерілісшілер Торғай, Қарабұтақ, Ырғыздан келіп, Ырғыздың Ақсақал Тәуіптегі Исатай мешітіне жиналған. Қарабұтақ ауылдарынан шыққан адамдардың өзі шамамен 500-дей болған. Кейін Қазалы, Арал, Шалқардың ауылдарынан келіп көтерілісшілердің жазалаушы отрядқа тоқтамай Қарақұмға кіргенін көреміз. Осы Тәуіп, Қарақұмда болған қақтығыста көп адам өлген. Бірақ өкінішке орай осы қақтығыстар көп айтыла бермейді. Сонымен қатар көтеріліске шыққан адамдардың жазалаушы отрядтың оғынан қайтыс болған кісілерді жерлеп, бейіттерін тұрғызғандарын да ескеру керек. Соған қарағанда көзі ашық адамдар көтеріліске ақылдасып, кеңесіп, өздері бас болып шыққан.

Большевиктер әуелде қазақ қоғамына елдің болмысын әлсіретуге бағытталған идеологияны бірден енгізбеген, енгізе алмаған да. Халықтың өздеріне деген қарсылығын күшейту арқылы бас көтергенін жойып отыру, қалғандарын жаншып жіберу, аштыққа ұшырату әдіс ретінде қабылданғанға ұқсайды. Себебі 1930-31 жылдың өзінде халықта түк мал қалмаса да ет жоспары аяқ астынан жоғарыдан көбейтіліп, аудан басшыларының өкіметтен қорыққандары соншалықты, тіпті ешкіге дейін сойғызған. Ақпан, наурыз айларында мал арық, сойылған малдың көк жасық еті кімге керек? Бұндай етті шетел сатып алмайды. Оның үсіне түйе арбамен Ырғыздан жетемін дегенше кемі 4-5 күн уақыт керек. Шалқарға жетіп, вагонға тиеймін дегенше ол ет бұзылып кетеді. Тұздаса тағы келмейді. Осының барлығын байыптап, салмақпен елеп-екшегенде, бұның барлығы халықты қысыммен ұстауға негізделгенін түсіну қиын емес. 1931 жылы 1 наурыз күні өткен Ырғыз аудандық партия комитетінің бюро мәжілісінде қабылданған қаулыда мынадай дерек бар: «Шалқардағы ет одағының хабарына қарағанда осы кезде жіберілген еттер жібіп бұзыла бастаған көрінеді. Ендігі жіберілген еттер 5-6 марттан қалмай Шалқарда болуы тиіс».

Қарапайым халыққа «қалай күн көрсең солай күн көр», - деген талап қойылды. Содан кейін өкіметтен ешқандай қайран болмаған соң, халықтың қолына түскенін жеп, күн көруге көшкенін байқаймыз. Қолындағы жалғыз

ешкісіне дейін ұстау қиынға түскен. Мәселен, сол кездері Ақтөбенің ауылдарының бірінде бір кісі соғымға үйіндегі ешкісін сойған. Халықтың әбден өкіметтен қорқып қалғаны сондай, тазы ит ұстап қыста қоян, жазда көлдерден құс аулап күнелткен.

1931-1933 жылдары тамақ, тұрақтайтын жер іздеп үйлерін тастап шыққан адамдар жолда көп қырылған. Мәселен, Торғайдың көптеген ауылдарынан, Ырғыздың Нұра, Тәуіп жақ бетіндегі ауылдардан халықтың көп бөлігі босып бермен қарай, яғни қырдың жолымен көктемде Қарабұтақ ауылдарына қарай шыққан. Қырда балпақ аулап, Қарабұтақты егінге қолайлы жерлеріне жетеміз деп ойлаған болуы керек. Бірақ көбісі жете алмай жолда қырылған. Қазір Ырғыздың Қалыбай маңындағы Манай, Мантай, Ыскөл маңында осы ашаршылық құрбандары жерленген жерлер көп. Ырғыз ауданы бойынша ашаршылық құрбандары жерленген жерлер 10-ның үстінде. Бұл біздің байқағанымыз ғана. 1931-1933 жылдары ашаршылықтан қырылған жандар жатқан белгісіз болып жатқан жерлер қаншама. Аштық тек Ырғыз бен Торғайда болған жоқ. Шалқарда да қатты болып, бұл маңдағы ауылдарда да адам көп өлген. Ал Темір, Ойыл, Табын аудандарындағы ашаршылыққа ұшыраған адамдар зерттелмеген күйі жатыр.

Шалқардың ауылдарындағы адамдар ашаршылық жылдарында бірден үстірт арқылы Қарақалпақстандағы қазақтарға қарай көшкен. Ал Торғай, Ырғыздың халқы әуелі Қарабұтаққа, тірі жүргені Қарақалпақстанға қарай өткен. Халық жолшыбай бос тұрған мешіттерді паналаған. Бұны іштерінде ишан, молда кісілер болғандықтан да шығар деп ойлаймыз.

Торғайдың және Ырғыздың ауылдарынан шыққан көп адаммен бірге жүріп, аман қалған адамдарды 1933 жылы елге алып келген кісінің бірі – Сары ишан. Ол 1931 жылдан 1933 жылдың күзіне дейін халықпен бірге жүріп, аман қалған жетім балаларды елге алып келген. Келген адамдардың барлығы Сары ишанмен бірге Қарабұтақтың Қарашоқы деген жерінде отырған. Сол кезде қазіргі Қарабұтақтың орнында бірде-бір үй болмаған көрінеді. Тек қазіргі Сары ишанның бейіті тұрған қорымның орнында бір адамның ғана бейіті болған. Сары ишан 1934 жылы қайтыс болады. Қайтыс болардың алдында баласы Әбдіғаниға, қасындағы басқа да өзі жақын араласқан кісілерге өзін осы Жарөткелге қоюды тапсырады: «Мына жерде бір жақсы адам бар. Ертең мені соның қасына қойындар, бұл жерге үлкен ауыл түседі, қасымыздан үлкен керуен жол өтеді» деп айтқан екен. Сары ишан қайтыс болған соң осы Қарашоқыдағы Қызылбай деген жерде арнайы үй тігіп, қасындағы адамдар аянбай қызмет етіп, ишанды ақтық сапарға шығарып салады. Осы жерде ескеретін нәрсе, Сары ишанмен бірге елге оралған халықтың ішінде 600-дей жетім қалған бала болған. Айтқымыз келгені, сол уақыттарда аштықтан тірі қалған адамның елге аман-есен қайтуына осындай көзі қарақты кісілердің тікелей ықпал еткені.

Саяси қуғын-сүргін жылдарында жасы 70-тен асқан ауыл ақсақалдары да халық сотымен сотталып 6 еңбекпен түзету лагерьлеріне айдалған. 1930 жылдары Ақтөбенің прокуратурасының құжаттарында халық сотымен

сотталған 70-80 жас аралығындағы кісілердің тізімі де жасақталған. Облыстық архивтен кездесіп отырған деректерде 1929 жылы төмендегі қарт кісілер бас бостандығынан айырылып, еңбекпен түзету үйлеріне жіберілген:

Баймұхамедов Жанша (71 жаста, 26 қазанда 1 жыл 4 айға);

Баракатов Есеналы (80 жаста, 6 желтоқсанда 2 жылға);

Жаңабергенов Өмір (70 жаста, 9 қарашада 2 жылға);

Жаманбаев Өксікбай (75 жаста, 19 желтоқсанда 2 жылға);

Меңдіқұлов Мұхамбетқазы (74 жаста, 4 қарашада 2 жылға);

Орушбаев Қайбай (71 жас, 7 қарашада 2 жылға);

Ткарин Әбдіқалық (73 жас, 16 қараша 2 жылға);

Тұяқов Бектілеу (72 жаста, 17 қарашада 2 жылға);

Оңазбаев (Уназбаев) Сейіталы (70 жаста, 27 қарашада 2 жылға айдалған).

Бұл кісілердің барлығы да Қылмыстық Кодекстің 63.3 бабымен сотталған. Құжатта «список осужденных. Находящихся в ИТД с преклонными годами от 70 лет и выше» деп жазылған [Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 56 қор: 132].

1930 жылдарда кеңестік биліктің халықты аштыққа ұшыратудағы мақсатын халықты біржолата кеңес өкіметіне тәуелді ету деп те қабылдауымызға болады. Мақсат – «Сталин болмаса халыққа күн көру жоқ» деген түсінікті, сананы қалыптастыру болған сынды. Халықты қорқынышпен ұстау кеңестік биліктегілерге «дұрыс» болып көрінген. Кеңестік биліктің саясатын байлар да, діни адамдар да күні бұрын біліп, байқаған. Ақылсыз саясаттың, істің аяғы халықты бар мүмкіндігінен айырып, елдің мойнына большевиктік темір ноқтаның киілетінін де ақылды адамдар күні бұрын жақсы білген. Сондықтан да олар «не болса да аштан өлгеннен, ел үшін күресіп өткеніміз артық» деген ортақ шешімге келген.

Қорытынды. Сол кездегі қазақтың діни адамдары өздері отбасы, бала-шағасымен қудаланып, қиындық көріп жатса да, отбасын ауылға қалдырып, өздері халықпен бірге болды. Бұның өзі бүгінгі ұрпаққа терең ой салары анық. Олар ашаршылық салдарынан дүниеден озған адамдардың да, тірі қалған кісілердің де рухын қорғағанын көріп отырмыз. Біріншіден, жолда өлген адамдар осы кісілердің арқасында қарға, құзғынға жем болмай, қорымдарға жерленген. Екіншіден, жетім қалған балалар да далада, жат жерде қалмай елге оралған. Ашаршылық жылдарының сұмдық қиындығы, адам айтып төзгісіз ауырлығы оқырманға түсінікті. Баласына тіске басар дым таба алмай сандалған ата-ананың қиналған күйін елестетудің өзі түсінген адамға жетіп жатыр. Бір жағынан адамдардың аштықтан денсаулығы нашарлап, індеттің де өршіп кеткенін көріп отырмыз. Сондай ауыр кезде қанша қиналса да адамдарға барынша қол ұшын берген кісілердің рухы таң қалдырады. Мәселен, 1931-33 жылдары Сары ишанның жасы 70-тен асқан. Барынша қиындыққа шыдап, өзіне аманат етілген міндетті (халықпен бірге жүріп, жетім қалған баланы далаға тастамай, аман қалғанын елге қайтару) орындап барып дүниеден озған. Балаларды аман-сау елге алып келудің өзінде ұлттық мүдде жатыр. Егер

де балалар жат жерде қалғанда, ата-анасы жоқ жетім балалардың күйі қандай болары белгісіз, әрі қазақтығынан да ажырайтын еді. Осы мәселені тереңнен түсінген Сары ишан сынды тарихи тұлғалар ұлт, бүгінгі ұрпақ алдында баға жетпес қызмет етіп кетті. Бұны да әулиеліктің, діни сауаттылықтың бір құбылысы деп те айтуға болады.

Ашаршылық қолдан жасалды. Халықтың барын тартып алғаннан кейін, малмен ғана күн көріп отырған адамдардың аштан қырылатыны белгілі. Кеңестік билік өздерінің қылмыстарын жасыру, ашаршылықты халық есінен тез ұмыттыру мақсатында билік адамдарына «арнайы сөздерді» де айтқызған. Бұның да үлкен саясат екенін ескеру керекпіз. Ұлттың тағдыры үшін туған-туыстарының бастарын бәйгеге тігіп, жанын қиып күрескен тұлғаларды «банды», «шайка», «аферист» және т.б. деп «атаған». Осындай сөздерге ешкім сенбеуі керек. Бұл батырларымызды, әулиелердің рухын кішірейтуге бағытталған құр амал қана. Ал аштықтан қырылып жатқан халықты «ашаршылыққа себепкер» етіп көрсету үшін «откочевники», «откочевка», «возвращенцы» деп атағаны тағы бар. Міне, осы айтылғандар бүгінгі ұрпаққа большевиктік саясаттың құйтырқылығынан рухты арашалау керектігін, яғни үлкен міндеттерді жүктейді.

Пайдаланылған дерек пен әдебиет тізімі:

1. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 3- том / Құраст.: Г.Дулатова, С. Иманбаева. – Алматы: Мектеп, 2013. – 400 б. 69 б.
2. Протоколы бюро райкома партии / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 5 қор, 1 тізбе, 107 іс.- 227 п.12 п.
3. Протоколы бюро райкома партии / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 5 қор, 1 тізбе, 107 іс.- 227 п. 18 п.
4. Распоряжение НКВД СССР / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 57 қор, 1 тізбе, 38 іс.- 102 п., 43-п.].
5. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 13 қор, 2 тізбе, 282 іс. – 11 п. 9 п.
6. Материалы о национально-освободительном восстаний казахов в 1916 году (на каз языке) Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 497 қор, 1 тізбе, 54 іс. –155 п. 92 п.
7. Протокол заседания коллегии Казахского народного комиссариата внутренне и внешней торговли о скотзаготовках.../ Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 63 қор, 1 тізбе, 23 іс.-144 пп. 9-п.
8. Протокол заседания коллегии Казахского народного комиссариата внутренне и внешней торговли о скотзаготовках.../ Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 63 қор, 1 тізбе, 23 іс.-144 пп. 9-п.
9. Спецзаписка о состоянии откочевочного движение в области / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 13 қор, 2 тізбе, 458 іс.-26 п.18 п.
10. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар. – Т.1. – 1998. – 512 бет.
11. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар.-Т.2.- 1999. –520 бет. 126 б.

12. Протоколы бюро райкома партии / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 5 қор, 1 тізбе, 107 іс.- 227 п. 20 п.

13. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 56 қор, 132 п.

14. Прот. Заседаний наблюдательной комиссий Акт. Окр-го исправительно-трудового дома и внеочередные заседания окр. Распределительной комиссии при Окр. Адм.отдела. Списки заключенных.. / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 56 қор, 1 тізбе, 13 іс.-355 п.

References

1. Dulatyly M. Alty tomдық shyғarmalar zhinaғы. 3- tom / Қыраст.: G.Dulatova, S. Imanbaeva. – Almaty: Mektep, 2013. – 400 b. 69 b.

2. Protokoly byuro rajkoma partii / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 5 қор, 1 тізбе, 107 іс.- 227 п.12 п.

3. Protokoly byuro rajkoma partii / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 5 қор, 1 тізбе, 107 іс.- 227 п. 18 п.

4. Rasporyazhenie NKVD SSSR / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 57 қор, 1 тізбе, 38 іс.- 102 п., 43-п.].

5. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 13 қор, 2 тізбе, 282 іс.-11 п. 9 п.

6. Materialy o nacional'no-osvoboditel'nom vosstaniy kazahov v 1916 godu (na kaz yazyke) Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 497 қор, 1 тізбе, 54 іс. – 155 п. 92 п.

7. Protokol zasedaniya kollegii Kazahskogo narodnogo komissariata vnutrenne i vneshnej trgovli o skotzagotovkah.../ Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 63 қор, 1 тізбе, 23 іс.-144 pp. 9-п.

8. Protokol zasedaniya kollegii Kazahskogo narodnogo komissariata vnutrenne i vneshnej trgovli o skotzagotovkah.../ Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 63 қор, 1 тізбе, 23 іс.-144 pp. 9-п.

9. Speczapiska o sostoyanii otkochevochnogo dvizhenie v oblasti / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 13 қор, 2 тізбе, 458 іс.-26 п.18 п.

10. ШОқай М. Таңдамалы. – Almaty: Қайнар. – Т.1. – 1998. – 512 бет.

11. ШОқай М. Таңдамалы. – Almaty: Қайнар. – Т.2. -1999. – 520 бет. 126 б.

12. Protokoly byuro rajkoma partii / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты, 5 қор, 1 тізбе, 107 іс.- 227 п. 20 п.

13. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 56 қор, 132 п.

14. Prot. Zasedaniy nablyudatel'noj komissij Akt. Okr-go ispravitel'no-trudovogo doma i vneocherednye zasedaniya okr. Raspreditel'noj komissii pri Okr. Adm.otdela. Spiski zaklyuchennyh.. / Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты.- 56 қор, 1 тізбе, 13 іс.-355 п.15.